

Qorqudsünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI
filologiya üzrə elmlər doktoru
e-mail: ramazanqafar@gmail.com

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» OĞUZNAMƏSİ: JANR, GENEZİS, STRUKTUR

Açar sözlər: epos, oğuz qrupu, oğuznamə, janr, genezis, struktur, mifoloji və tarixi əhvalat, əfsanələr, rəvayətlər

OGUZNAMA “KITABI-DADA GORGUD”: GENRE, GENESIS, STRUCTURE

Summary

The article shows that the epics of other peoples of the world do not contain as many different characters as in “Dada Gorgud”, and do not consist of lively dialogues, descriptions and colorful poetic images. Excitement and feelings are glorified by the magic of the word in each of the Oguznam. Society interacts with nature, material beings interact with the spiritual world. Events reflect the life of different segments of the population. Many ethnic features have been elevated to the category of universal human values. Although order, consistency, unity and, in some cases, inconsistency in time and space can be seen from the perspective of one nation, they resemble the spirit of all people on earth, regardless of religion, creed, race, gender or nationality.

The main motives are forced out of the initial assumptions, but connected with reality, even with the events of history, always seem clear. In other words, despite the abundance of mythological layers in the epic, they do not lose their reality.

The author proves that oral tradition, which is one of the rare creative phenomena in the treasury of world culture - Oguznam, in terms of language, style, poetic structure, ideas and content belongs only to the group of Turkic peoples. It is substantiated that it stands next to the largest literary monuments of the epic tradition, and in a number of signs even differs from them and is included in the list of specific moral values. According to the final results of the study, Oguzname is the name given to the epics of the oral epic tradition of the Oguz group of Turkic peoples in verse and prose, as well as to other samples of folklore of the early Middle Ages. As in the epic of each nation has its own characteristics, so in the epic of the Oguzes has its own characteristics.

The main thing is that at the time when people lived, it was important to look into the past and draw conclusions, learn from historical events, and therefore the motives from the mythological layers were dressed in the guise of reality. When we say “Oguzname”, we must first of all remember that folklore and written literature are united at one point. Epic narratives, composed by a great people over a long period of time, are transmitted into written memory through the imagination of the owner of the pen. Mythological and historical stories, legends and narratives, rooted in the memory of tens of thousands of people for centuries, or rather, embodied in special poetic forms, complete the period of oral life and, thanks to the talent and creative capabilities of a person, have the opportunity to live forever.

Key words: epos, Oguz group, Oguz writing, genre, genesis, structure, mythological and historical plot, legends, legends.

ГУЗНАМА “КИТАБИ-ДАДА ГОРГУД”: ЖАНР, ГЕНЕЗИС, СТРУКТУРА

Резюме

В статье показано, что эпосы других народов мира не содержат такого количества разных персонажей, как в «Дада Горгуд», и не состоят из живых диалогов, описаний и кра-

сочных поэтических образов. Волнение и чувства воспеваются магией слова в каждой из Огузнаме. Общество взаимодействует с природой, материальные существа взаимодействуют с духовным миром. События отражают жизнь разных слоев населения. Многие этнические особенности возведены в разряд общечеловеческих ценностей. Хотя порядок, последовательность, единство и в некоторых случаях непоследовательность во времени и пространстве можно увидеть с точки зрения одной нации, они напоминают дух всех людей на земле, независимо от религии, вероисповедания, расы, пола или национальности. Основные мотивы вымучены из исходных предположений, но связанные с действительностью, даже с событиями истории всегда кажутся понятными. Иными словами, несмотря на обилие мифологических пластов в эпосе, не теряют своей реальности.

Автор доказывает, что устная традиция, являющаяся одним из редких творческих явлений в сокровищнице мировой культуры – огузнаме, по языку, стилю, поэтической структуре, идеям и содержанию принадлежит только группе тюркских народов. Обосновывается, что он стоит рядом с крупнейшими литературными памятниками эпической традиции, а по ряду признаков даже отличается от них и включен в список конкретных нравственных ценностей.

По окончательным результатам исследования огузнаме - это название, данное эпосам устной эпической традиции огузской группы тюркских народов в стихах и прозе, а также другим образцам фольклора раннего средневековья. Как в эпосе каждого народа есть свои особенности, так и в эпосе огузов есть свои особенности. Главное, что во времена, когда жили люди, было важно смотреть в прошлое и делать выводы, извлекать уроки из исторических событий, а потому мотивы из мифологических пластов облачались в обличье реальности. Когда говорим «Огузнаме», мы должны прежде всего помнить о том, что фольклор и письменная литература объединены в одной точке. Эпические повествования, составленные великим народом на протяжении длительного периода времени, передаются в письменную память через воображение владельца пера. Мифологические и исторические рассказы, легенды и повествования, веками укоренившиеся в памяти десятков тысяч людей, а точнее, воплощенные в особые поэтические формы, завершают период устной жизни и благодаря таланту и творческим возможностям человека имеют возможность жить вечно.

Ключевые слова: эпос, огузская группа, огузская письменность, жанр, генезис, структура, мифолого-исторический сюжет, легенды, придание.

Azərbaycan türklərinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi ən möhtəşəm abidələrdən biri olan «Dədə Qorqud»da əcdadlarımızın ilkin dünyagörüşündən başlamış orta çağların tarixi hadisələrinə qədər əksər sosial institutların izləri əks olunur, daha dəqiq desək, Qafqaz türkünün milli xarakteri, psixologiyası, adət-ənənələri, dini, fəlsəfi baxışları, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq səlnaməsi, hökmdar-xalq və ailə münasibətləri (ər-arvad, ata-oğul), Vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla əlaqələri, ritualları, məişəti, yaşayış tərzinin əksər atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə, yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi özünə yer tapır. Başqa epos göstərmək olmaz ki, içərisində «Dədə Qorqud»da olduğu qədər bir-birindən seçilən xarakterlər iştirak etsin, canlı dialoqlar, təsvirlər və rəngarəng poetik fiqurlardan qurulsun. Kitabdakı oğuznamələrin (boyların) hər birində hiss, həyəcan və duyğular sözün sehri ilə tərənnüm edilir. Cəmiyyət təbiətlə, maddi varlıqlar mənəvi aləmlə qarşılıqlı ünsiyyətdə verilir. Hadisələrdə xalqın müxtəlif təbəqəsinin məişətinə güzgü tutulur. Çoxsaylı etnik xüsusiyyətlər ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qaldırılır. Zaman-məkan dəyişmələrinin nizamı, ardicıllığı, vəhdəti, bəzi hallarda uyğunsuzluğu bir elin baxış bucağından görünsə də, dinindən, əqidəsindən, irqindən, cinsindən milliyyətindən asılı olmayaraq yer üzündə yaşayan bütün insanların ruhunu oxşayır. Əsas motivlər ilkin təsəvvürlərdən yoxrulur, lakin gerçəkliklə, hətta tarixdə baş verən əhvalatlarla əlaqələn-

dirilir, həmişə anlaşıqlı görünür. Başqa sözlə, eposda mifoloji qatların çoxluğuna baxmayaraq, əhvalatlar reallığını itirmir.

Türk əvvəl qopuzu, sonra dəmiri – qılıncı, nizəni, qalxanı, oxu, yayı kəşf etmişdir. At belinə qalxmamışdan, arabanı, təkəri düzəltməmişdən qabaq ağacdən musiqi aləti qayırmış, dizlərini büküb oturaraq ozan nəğmələrini, nəsihətlərini dinləmişdi. Silah oynadan ərənlərdən əvvəl söz ustaları doğulmuşdu. Ona görə də oğuznamələrdə Qorquddan, Uluq Türükdən müdriki və yaşlısı nəzərə çarpmır. Oğuz tayfalarının dilində Azərbaycanda formalaşmış yazıya alındıqdan sonra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bir neçə yüz il oğuznamə şəklində yaddaşlarda dondurulsa da, bir əlyazması XIX əsrin əvvəllərində (1815) Avropanın kitabxanalarından tapılmaqla epos¹ yenidən doğulmuşdur. «Gəlinə ayıran.., ayrana doyuran...» adını vermədiyinə görə təəssüflənən Dədə Qorqudu Mirzə Fətəli qələminin bələdçiliyi ilə tapanlar başqa dörd misralıq şer parçalarını dinləyib görmüşlər ki, Azərbaycanda doğrudan doğruya el bütün zamanlarda tərəddüd etmədən qızlarını «ozana ərə verib». O səbəbə ki, bəni çiçəklər halal zəhmət hesabına «geyinib-bəzənə» bilsinlər. Bir də həmişə ozanı öz evlərində görmək arzusuna ona görə düşmüşlər ki, «pərgarları pozulsun», ocaqlarının başında başqa büsat yaransın, ozanın ayağının uğurundan yoxsulluğun, qəm-kədərin daşını atsınlar. Ozan «gündüz olacaq işləri gecələr yazıya almaqla», yəni sabahın xeyirini qabaqcadan duyub söyləməklə Azərbaycan türkünün ümid yerinə, tale bələdçisinə çevrilmişdi. R.Əfəndiyev XX əsrin əvvəllərində «Qızımı verim ozana» - deyən həmyerlilərindən bayatıları yazıya alanda heç ağına gətirmirdi ki, unudulmuş bir abidənin – «Dədə Qorqud»un «Avropa səyahəti»ndən öz vətəninə dönüşünə şahidlik edir. Çünki yaxın çağlaradək yaddaşlarda qalan həmin şerlərdə xalq öz soyunu, gələcək övladlarının qanının saflığını qorumaq məqsədi güdürək yeni nəsil törətməyi ozana etibar etdiyini bildirir və açıq-aşkar kənar təsirlərə məhəl qoymayaraq kökünə qayıdırdı.

Qızım, qızım, qızana,
Qızımı verim ozana.
Ozan axça qazana,
Qızım geyə, bəzənə.

Yaxud:

Evə ozan gətirmişəm,
Pərgar pozan gətirmişəm.
Gündüz olan işləri
Gecə yazan gətirmişəm

¹Drezden nüsxəsinin titullarında «Kitabi-Dədəm Qorqud, ə'l-lisani-taifeyi-oğuzan», Vatikan nüsxəsinin titullarında isə «Hekayəti-oğuznaməyi Qazanbək və qeyroh» yazılmışdır, yəni «Oğuz tayfasının dilindəki «Dədə Qorqud» kitabı» və «Qazanbəy və başqa igidlər haqqında oğuznamə-hekayətlər». Hər iki əlyazmada yazılı ədəbiyyatla bağlılığı əsaslandırılan ifadə işlənmişdir: birincidə «kitab», ikincidə «hekayət». «Oğuznamə» termininin özündə də obraz adının yazı formasını bildirən sözə - «namə»yə qoşulması göz qabağındadır. Deməli, xalq arasında geniş yayılan müstəqil süjetli epik söyləmələri kimsə məqsədyönlü şəkildə «Mın bir gecə», «Munisnamə», «Tutinamə»də olduğu kimi bir-biri ilə əlaqələndirmə yollarını tapmaqla bir başlıq altında birləşdirib türk dilli ilk irihəcmli nəsr nümunəsini yaratmışdır. Son illərdə hər yerdə abidənin adı «Kitabi-Dədə Qorqud» şəklində təqdim olunur. Bizcə, Drezden əlyazması ayrıca nəşr edilməli və adı ulularımızın dedikləri formada, «kitab»sız verilməlidir: «Dədə Qorqud». Vatikan əlyazmasının isə öz başlığı var: «Qazanbəy və başqaları» (oğuznamə-hekayətlər). Əslində müxtəlif əsrlərdə yazıya alınmış mətnləri süjet xəttinin oxşarlığına görə birləşdirmək, eyni ad altında təqdim etmək düzgün deyil. Onları ayıran cəhətləri göz önünə gətirməklə tarixi həqiqəti ortaya çıxartmaq mümkündür.

«Ozan» Azərbaycanda türklüyün pasportudur, onun həm yer-yurd adlarımızda (Ozanlar məhləsi, Ozan kəndi, Ozan ocağı, Ozan qəbri, Ozan yolu və s.), həm də folklorumuzun müxtəlif nümunələrində bu günədək qorunub saxlanması təsadüfi deyil. Eposun əldə olan yeganə nüsxələrinə (Drezden və Vatikan) sahib çıxmağa can atan digər diyarlarda da ozanı və sənətini yada salıb təsdiqləyən izlər varmı? Uzağa getməyə: ən yaxın qonşumuz və qan qardaşlarımız türkmənlərin Bayandır xana, Qorqud Ataya, Qazan xana həsr olunan oğuznamə variantlarında ozana və qopuza təsadüf edilmir. Epizodlar «Dədə Qorqud»la az-çox səsleşsə də, təkcə qopuzun sazla əvəzlənməsi göstərir ki, «Dışoquzların Qəver xanlığına qarşı köreşi» oğuznaməsi Azərbaycan eposunun türkmən versiyasından başqa bir şey deyil və çox-çox sonrakı çağlarda yaranmışdır. Aşağıdakı parçaya diqqət yetirək: «Bir belent ak övdə **Qorqud Ata saz çaladırdı, nama, destan aytadırdı**. Bul toya xanlar xanı Bayandır xan - ta keledir» (7, 77). Beləliklə, Türkmənlərdə Qorqud Ata ozan deyil, qopuzdan, boy boylamaqdan, soy soylamaqdan xəbərsizdi, Məhtumkulunun müasirləri kimi saz çalıb dastan deyən akındır. «Oquzların mellələşməsi» adlanan türkmən oğuznaməsində də eyni mənzərənin şahidi oluruq: «İmdi xəbarı kimdən al, bul yerqə çakırılqan Qorqud Atadan al. **Ol saz çaladırtı, nama, dessan aytadırtı**, adamlara övüt-nesixat etedirtı» (7, 79). Türkmən alimi B.Karriyev «Koroğlu»dan danışanda eposun, ilk əvvəl, Azərbaycanda doğulduğunu, sonra qonşu ölkələrə yayıldığını göstərir. Bu fikirlə, demək olar ki, «Koroğlu»dan yazan bütün araşdırıcılar razılaşırlar. Qəhrəmanlıq eposları ilə bir sırada «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», «Tahir-Zöhrə» kimi eşq dastanlarının da kökü Qafqazda göstərilir, onların da buradan bütün Orta Asiya və digər ölkələrə yayılması hansısa bir qanunauyğunluqdan irəli gəlmirmi? Deməli, türk epik ənənəsinin yaranıb yayılma istiqaməti Şərqdən Qərbə doğru deyil, əksinə Qərbdən – Azərbaycandan Şərqə – Orta Asiyaya yadır. Epik vüsət Azərbaycan türklərinin poetik yaradıcılığında daha yüksək olmuşdur. Faktlar göstərir ki, ozan oğuzların Qafqazda və Ön Asiyada fəaliyyətdə olmuş qopuz ustasına verilən addır. Və görəsən. qam, şaman, akın, baxşı, aşiq, varsaq, yanşaq, altınçı, manasçı – jomokçu, sesene, koroğluxan sırasında ozanın yeri, rolu necədir? Onun doğulub yetişdiyi konkret məkan haradır? Eləcə də oğuznamə yaradıcılarına bütün türk dünyasında eyni ad verilməməsinin izahı varmı? Və bu sənət kökdən, çox dərin qatlardan gələrək türkün ayağı dəyən bütün yerlərə səpələnibsə, nə səbəbə Altaydan başlamış Azərbaycana və Antaliyaya qədər uzanan ərazidə hər bölgə dastan-oğuznamə düzüb-qoşan sənətkara eyni ad – ozan adı verməyib? Bu suallar özlüyündə bir çox müəmmalı məsələlərə aydınlıq gətirir. Ozanın varisliyi təkcə sufi ocaqlarında Əhməd Yasəvi, Yunus İmrə və Qazi Bürhanəddinin qələmi ilə yazı yaddaşına köçürülmüş, xalq arasında isə ancaq Qafqaz və Ön Asiyada xatırlanmışdır. Bayatılarda da ozanın yazıya, qələmə bağlılığı xüsusi vurğulanır və o: «Gündüz olan işləri gecə yazan» şəxs kimi tanındır. Beləliklə, «Dədə Qorqud» Azərbaycan ozanlarının yadigar qoyduğu oğuznamələrin ən nəhəngi, maraqlısı və bitkinidir.

OZAN SƏNƏTİ VƏ OĞUZNAMƏLƏR. Dünya mədəniyyəti xəzinəsində nadir yaradıcılıq hadisələrindən biri olan oğuznamə dil, üslub, poetik struktur, ideya-məzmun baxımından yalnız türk xalqlarının bir qrupuna məxsusluğuna baxmayaraq, epik ənənəyə xas ən böyük ədəbi abidələrlə yanaşı durmuş, hətta bir sıra cəhətləri ilə onlardan seçilib spesifik xüsusiyyətli mənəvi dəyərlər sırasına daxil edilmişdir. Oğuznamələr min il əvvəl yazıya alınıb ən mötəbər kitabxanaları bəzəsə də, çox az öyrənilmişdir. Bu bədii forma oğuz türklərinin folklorunda çox qədim dövrlərdə meydana gəlib, orta əsrlərdə qələmə alınaraq tarixləşməklə şifahi şəkildə xalq arasında yaşamaq ömrünü başa çatdırmışdır. Lakin oğuzların varislərinin gen yaddaşında elə izlər buraxmışdır ki, sonrakı çağlarda meydana gələn mənəvi mədəniyyətin hər birində onun ruhu, ilıq nəfəsi hiss olunur. Başqa

sözlə, oğuznamələrin özülü üzərində yeni formalar yaranıb yayılmış, ozanlığın başqa sinkretik yaradıcılıq sənəti ilə – aşılıqla əvəzlənməsi nəticəsində dastan, nağılların, eləcə də yazılı ədəbiyyatda qisə, məsənəvilərin içərisində əridilmişdir.

«Oğuznamə» nədir? Onun epik ənənədə yeri, epik janrlar sırasında mövqeyi necədir? Sərhədləri, digər bədii formalardan fərqlənən əlamətləri varmı? - sorğularını cavablandırmaq məqsədi güdən mülahizələr mübahisəli görünür və məsələyə aydınlıq gətirmək əvəzinə başqa suallar meydana gətirir. **İlk olaraq** deyə bilərik ki, **çoqları «oğuznamə»ni dastanla eyniləşdirir, mətn daxilində işlənən yer-yurd adlarını konkret tarixi-coğrafi məkan kimi götürüb hansı xalqa məxsusluğunu əsaslandıran «möhür-damğa» sayır.** Lakin bir qayda olaraq dastan və nağıllarda coğrafi məkan şərti xarakter daşıyır. Belə ki, türkmən dastanlarında qəhrəmanların doğulub fəaliyyət göstərdiyi ərazi Gürcüstan və Azərbaycan, rus blinalarında Qafqazdır. Bizim dastanların da baş obrazları çox hallarda yurdumuzdan çox-çox uzaqlarda – Çində, Hindistanda, Bağdadda dünyaya göz açıb mübarizəyə qoşulurlar. Qəribə səslənsə də, folklorda dünya sərhədlərə, bölgələrə bölünmür, bəşər oğlunun ümumi evi kimi götürülür. Obrazların fəaliyyət, davranış və münasibətlərində yalnız onlara məxsus, yaxud əlçatmaz yer yoxdur. Çoxəsrlik nağıl və dastanlar yerliçilikdən tamamilə uzaqdır. Yer üzündə çətinliklə də olsa, hər şeyi qazanmaq mümkündür. Məkana tamam başqa prizmadan baxış nəzərə çarpır: məsələn, **yaxın və uzaq ölkələrdən** danışılır. «Yaxın» deyəndə hamının tanıdığı, bələd olduğu yerlər, «uzaq» deyəndə isə sirli, möcüzələrlə dolu ərazilər başa düşülür. Birincilər doğulub boya-başa çatmaq, ikincilər isə arzu və istəkləri həyata keçirmək üçündür. İlk baxışda tapılması mümkünsüz varlıqlar qeyri-adi qüvvələrin köməyi ilə üzə çıxarılır. Səmərqəndin, yaxud Bağdadın adı çəkilsə də, konkret həmin şəhərlərdən danışılmadığı asanlıqla duyulur, «uzaqlıq» çərçivəsində yerləşən müəmmalı diyardan söz getdiyi üçün möcüzəli qalalar, bağçalar, gül bağları, hovuzlar təsvir edilir. Folklorun epik ənənəsində məkanın **yuxarı-aşağı** ünvanları da var.

Gerçəklik təsiri bağışlayan coğrafi-məkan nağıl və dastanlarda o qədər şərtidir ki, bəzən tanış ərazi başı qarlı dağlarla, coşqun çaylarla, şirin sulu dənizlərlə əhatə olunur. Lakin bu da həqiqətdir ki, oğuznamələrdə coğrafi-məkan şərtilikdən uzaqdır, gerçəkliyə meyillidir, xüsusilə yurd – məkan anlayışına fərqli baxış özünü göstərir. «Dədə Qorqud» məhz bu cəhəti ilə epos ənənəsindən ayrılır.

İkinci qənaətdə oğuznamə türk soylarının mühüm qolunun – oğuzların fəaliyyətinə güzgü tutan **«ədəbi-tarixi qaynaqdır»**. K.Vəliyev türk alimlərinin tədqiqatlarını ümümləşdirərək belə fikrə gəlir ki, «Oğuznamə – oğuz eposudur. Oğuznamə oğuz tarixidir. Oğuznamə – oğuz mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır» (7, 3). Bu müddəaların heç birinə etiraz etmək mümkün deyil, olduqca doğru və gərəkli hökmlərdir. Lakin o qədər ümumdür ki, onları dastana, rusların blinalarına aid etsək, yenə də doğruluğu şübhə oyatmaz. «Dastan – türk eposudur. Dastan - tarixidir. Dastan – türk mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır». Deyilənləri kimsə inkar edə bilərmi? Cavab verə bilərsiniz ki, oğuznamə elə dastandır, burada söz oyunu ilə baş aldatmağın nə mənası var? Elə isə gəlin həmin fikirləri türk xalqı ilə heç bir əlaqəsi olmayan yaradıcılıq formasına tətbiq edək: «Blina – rus eposudur. Blina – tarixidir. Blina – rus mədəniyyətinin nəsildən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır». Bu eksperimentlə heç də yaradıcılığımıza böyük hörmət bəslədiyimiz alimin fikirlərinin dəyərini azaltmaq istəmirik. Sadəcə olaraq oğuznamənin fərdi xüsusiyyətlərini, onu başqa formalardan ayrılan tərəflərini, spesifikliyini üzə çıxartmağın vacibliyini nəzərə çatdırmaq və bir neçə konkret suala cavab tapmaq istəyirik: **oğuznamə – bədii yaradıcılıq məhsuludur, yoxsa tarixi-xronikadır? Oğuz-**

namə – folklorə, yoxsa yazılı ədəbiyyata aiddir? Oğuznamə xüsusi janrdır, yoxsa epik növün dastan, epos, yaxud nağıl janrının bir formasıdır?

Oğuzların kimliyi, tarixin hansı mərhələsində bu adla yaşamaları, eləcə də oğuznaməni düzüb-qoşan ozanların oxşar və yaxın sənətlər sırasında mövqeyi müəyyənləşdirilmədən qarşıya çıxan suallara düzgün cavab tapmaq mümkün deyil.

Azərbaycan, anadolu türklərinin, türkmənlərin və qaqauzların ulu babaları – oğuzlar haqqında ilk yazılı tarixi mənbə Orxon-Yenisey daş kitabələri hesab edilir. «Göytürk imperatorluğu dövründəki türk ellərindən biri də doqquz boydan ibarət oğuzlar idi. Onlar VII əsrin II yarısı ilə VIII əsrin I yarısı arasında Tula çayı boyunda yaşayırdılar. Doqquz-oğuzlar türk eli ilə birlikdə Göytürk dövlətinin əsasını təşkil edən ikinci ünsürdür. Bunlar göytürklərin siyasi xələfləri olan uyğurlar dövründə də eyni mahiyyətdə bir rol oynamışlar. Oğuzlara XI əsrdə türkmən və türk deyilmişdir. Lakin «oğuz» sözü dastanlarda xatirəsi yaşadılan əcdadlarının adı kimi xalq arasında uzun müddət işlədilmişdir (3, 25). Oğuzlar orta çağlarda dünya tarixində böyük rolu olan **səlcuq, atabəylər, qaraxanilər, osmanlı, aqçoyunlu və səfəvi** kimi qüdrətli imperiyalar yaratmışlar.

XIV yüzillikdə Misirdə yaşamış, türk-səlcuq **mənşəli Əbu-Bəkr ibn Abdullah ibn Aybək əd-Davadarinin** məlumatından aydın olur ki, oğuzlar çox əski çağlarda mövcud olmuşlar və onların daha əvvəlki əsrlərə aid yazılı abidələri də var idi. O, 1309-cu ildə tamamladığı «Dürər-ət tican və təvərix qürar əz-zaman», yəni «Şöhrətlilərin tarixindən mirvarilər» adlı ərəb dilində yazılmış kiçik həcmli xronikasında göstərir ki, **Əbu Müslüm Xorasaninin (755-ci ildə öldürülmüşdür)** xəzinəsindən bir kitab tapılmışdır. Orta fars dilində yazılan bu kitab **Ənuşirəvan Sasaninin (531-579-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur)** məşhur vəziri **mərvli Buzurq Mihr Bahtakana** məxsus imiş. Türk dilindən tərcümə olunmuşdu və «**Ulu xan Ata Bitigçi**» adlanırdı. **Harun-ər Rəşidin hakimiyyəti illərində (763-809) suriyalı Cəbrayıl Bəhtaşi** tərəfindən ərəb dilinə çevrilmişdi (17, 3-9).

S.Əlizadənin qənaətinə görə, «VIII əsrdə ərəb dilinə çevrilən bu əsər ağızlarda dolayan şifahi ədəbiyyat - folklor dilindən tərcümə edilə bilməzdi. O, yazılı bir əsər olmalı idi. Deməli, hələ o vaxt «Dədə Qorqud» kitabının müəyyən hissələri mövcud imiş...» (5, 17)

«**Ulu xan Ata Bitigçi**» əsərini «Dədə Qorqud»un hissələri kimi qələmə vermək həqiqətdən uzaq olsa da, onun variantı, yaxud müəyyən boylarla səsləşən müstəqil oğuznamə olması şübhəsizdir.

Əbu Bəkr ibn Davadəri öz xronikasında həmin kitaba istinad edərək Oğuz xandan, onun soydaşlarından və yaratdığı qüdrətli dövlətdən bəhs açır. **Alp Arslan Balacuqun nəslindən olan Oğuz** xan doğulandan sonra şir südü ilə bəslənir. Eləcə də «Dədə Qorqud»la səsləşən motivlərə yer ayrılır, Dəpəgözün Oğuz elini zəlil etməsinə, öldürülməsinə toxunulur. Bu onu göstərir ki, «Dədə Qorqud» çoxboylu epos kimi Qafqazda və ön Asiyada, xüsusilə Azərbaycan türkləri yaşayan ərazilərdə V-VII əsrlər arasında formalaşmış və ilk dəfə XI yüzillikdə yazıya alınmışdır. Bu fakta əsasən də dövlət səviyyəsində abidənin 900 deyil, 1300 illiyi keçirilmiş, yəni yarandığı tarix əsas götürülmüşdür. Bütün dünyada, hətta YUNESKO kimi mötəbər təşkilatda qəbul olunan eposun yaranması tarixi, yəni VII yüzil, nədənsə, bəzi ali məktəb proqramlarında və dərs vəsaitlərində XI-XII şəkildə saxlanılmışdır. «Koroğlu» dastanı ilk dəfə 1840-cı ildə yazıya alınıb çap edilmişdir. Lakin heç kəs onu XIX əsrin abidəsi kimi götürmür, yarandığı dövrün – XVI-XVII yüzilliklərin eposu sayır.

Beləliklə, oğuzlar haqqında elmə bəlli olan ilk yazılı abidənin orijinalı zamanəmizə gəlib çatmadığından nə zaman qələmə alındığı dəqiq məlum deyil, lakin həmin abidənin VI-VII əsrlərdən əvvəl orta fars, sonra ərəb dilinə çevrilməsi, türk mənşəli Büzürq Mihrə məxsusluğu göstərir ki, oğuzlar həmin çağlarda Yaxın və Uzaq Şərq ölkələrində böyük nüfuza malik

idilər. Nizami də VII yüzilliyin hadisələrinə güzgü tutan «Leyli və Məcnun» məsnəvisində türk boylarının İslamın yayıldığı ərəfədə Ərəbistanda kök saldığını təsdiqləyir:

Leyli mənzilindən kənara çıxdı.
Zülfünün hörüklərini hörmüş,
Qızıl gülə [üzünə] bənövşədək bəzək vurmuşdu.
O qəbilənin bal dodaqlılarından [qızlarından]
Gövhər kimi ətrafına bir dəstə düzölmüşdü.
Adları Ərəbistanda yaşayan türklər idi,
Ərəb əndamlı türk gözəl olar (6, 96).

Oğuzların tarixi sonrakı əsrlərdə yarım tarixi, yarım əfsanəvi xarakterli xalq söyləmələrində özünə daha geniş yer tapmışdır ki, bunlar, elm aləmində «oğuznamələr» adı ilə tanınır.

Füzuli Bayat oğuznaməni dastanın tarixi inkişaf mərhələlərində mühüm bir qolu kimi götürürərək yazır ki, «Türk epik yaradıcılığında oğuznamə motivləri zaman və məkan baxımından uzun bir yol keçərək **Oğuz yabqu dövlətində dastan kimi** yenidən qurulmuş, bir sıra türk dastanlarında olduğu kimi əski mifoloji düzümü bu və ya digər dərəcədə yaşatmışdır» (2, 5). Burada oğuznamələr **fərqli formaya və struktura malik xüsusi janr** deyil, ümumtürk dastançılığının böyük bir tarixi mərhələsində xalq arasında (xüsusilə oğuzlarda) geniş yayılan **motiv** kimi başa düşülür. Oğuz isə həmin motivin mayasında duran əsas mifik surətdir. Əlbəttə, oğuznamələrin ümumtürk dastançılıq ənənəsinin mühüm qolu və tarixi mərhələsi kimi götürülməsi ideyası real zəminə əsaslanır. Lakin burada bir cəhət nəzərdən qaçırılır. Elmi-nəzəri fikirdə, hər bir dastan, nağıl tarixlə yol yoldaşdır. Təbii ki, oğuznamələr də tarixi hadisələrə güzgü tutmuşdur. Antik dövrdə yunan miflərinə də xalqın ilkin tarixinin xronikası kimi baxılmışdır. Ancaq Qərbdə və Şərqdə tarixi hadisələrin bədii düşüncə yozumuyla deyil, faktlar və sənədlər, baş vermiş gerçək hadisələrin müşahidəçilərinin qeydləri əsasında yazılmasının böyük təcrübəsinin olduğu dövrlərdə (XIII-XIV yüzilliklərdə) nə səbəbə təkcə dünyanın yarısını zəbt etmiş türkün tarixi antik çağlarda olduğu şəkildə mifoloji dumana bürünmüş halda yazılmışdı? Bu, tədqiqatçıların irəli sürdükləri kimi, dastançılıq ənənəsinəndən irəli gəlirdisə, **farsın, ərəbin də** möhtəşəm eposları vardı. Onda nə üçün F.Rəşidəddin Şərq xalqlarının çoxcildli tarixini yazanda təkcə türklərin oğuznaməsini tarixi material kimi təqdim etmişdi?

Belə bir qənaət var ki, türkün dastançılıq ənənəsinəndə tarixi hadisələrə spksifik yanaşma metodu nəzərə çarpır. Doğrudan oğuznamələrin bədiilik qazanında qaynadılan materiallarında xalqın dünəni və bu günü eyni prizmadan keçirilir, tamamilə təzə və orijinal yozumda təqdim edilir. Dünənində Şir südü, Göy Tanrısına pənah aparan Türkün bu günü İslam bayrağı altında keçsə də, göylərdən gələn bəzi qanunları ədalətsiz hesab etməyə özündə cəsarət tapır. Onun Yaradıcı ilə əski mübarizəsi İslam donunda Əzrayilla «haqq-hesab çürütmə» halına düşür. Lakin dərin qatlardan gələn bəzi təsirlər İslam və oğuzçuluğun ən mühüm şüarının - «Ana haqqı, tanrı haqqıdır» tələbinin üstündən xətt çəkir. Deməli, birbaşa Yaradıcı ilə bağlanan məsələlərdə heç bir güzəşt edilmir, insanlarla əlaqədar qoyulan tələblərin isə pozulmasına göz yumulurdu. Göründüyü kimi, oğuznamələrin özünün eposdan fərqlənən ayrıca janr ölçüləri yoxdur, məzmun daşıyıcıları isə fərqli və rəngarəngdir. Füzuli Bayat **oğuznamələrin özəlliklərini** tapmaq üçün **iki məsələni** –

a) oğuznamə motivli «salnəmələrin özündə mifik səciyyəli Oğuz şəcərəsini əritməsi»ni və

b) türklərin «fütuhətçilik ideyası»nı əsəs götürür.

Bizcə, «fütuatçılıq» məsələnin bir tərəfidir, lakin əsas, vacib şərti deyil. Eləcə də açıqlanmış ki, «oğuznamə motivləri» deyəndə nə nəzərdə tutulur? Əgər «səlnamələrin mifik səciyyəli Oğuz şəcərəsini özündə əritməsi» türk dastan ənənəsinin tarixi xronikalara keçməsinə şərtləndirirsə, bu, epik yaradıcılıqda ortaya qoyulanların «tarixləşməsi» kimi qiymətləndirilə və «eyni informasiyanın müxtəlif yönərdən təqdiminə çevrilə» bilməz. Çünki F.Rəşidəddinin və başqalarının tarix kimi verdiyi mətnlərdə gerçəklik dastanın özündə olduğu kimi mifik dumana bürünmüş şəkildədir. Bəs türk mədəniyyətində «eninə və dərininə yayılan oğuznamə mətnlərinin» fars dilinə çevirib tarix kitablarına salmaqla hansısa məqsəd həyata keçirildi: bəlkə də bilərəkdən Türkün əsil tarixini orta çağlardan aşağı getməyə qoymamaq, keçmişini, kökünü şübhə toruna bürümək istəmişlər. Qərbdə, türk dünyasında «eninə-dərininə yayılan oğuznamələr» yazıya alınandan sonra hansı səbəbdənsə yaddaşlarda dondurulur. Nədənsə, xalq öz «tarixini» (?) unudur. Və oğuznamə motivləri türk erik ənənəsində təkcə fütuatçılıq ideyalarına görə geniş yayılmışdısa, türkün fütuatçılığı iyirminci yuzilliyədək «eninə, uzünuna» davam etdirilmişdi. Bəs hansı səbəbdən oğuznamələrin – oğuz dastanlarının xalq arasında yayılması, inkişafı ləngimmiş, insanlar eşq dastanlarına üstünlük vermiş, oğuznamələrin şifahi mətnini unutsalar da, qədim əlyazmalarını ən qiymətli hədiyyə kimi yad dövlətlərin kitabxanalarına yollamışdılar? Ziddiyyətli fikirlərin mənbəyi, bizcə, oğuznamələrin təsnifatının qeyri-dədiq aparılmasında idi.

Belə ki, mövcud elmi fikirdə Oğuz dastanlarının iki variantı göstərilir:

a) Şərq variantı Türkünstan və Uzaq Şərqi,

b) Qərb variantı Azərbaycan və Ön Asiyayı əhatə edir.

Fakta gələndə təsnifatı aparən N.Biçürin də, onun fikirlərinə şərik çıxan F.Bayat da «Oğuz kağan» və «Dədə Qorqud» istisna edilməklə heç bir bölgə variantına aid konkret dastan-oğuznamə mətni göstərmir. Variantlardan biri kimi sadalanan N.Biçürinin Çin qaynaqlarından götürüb çevirdiyi Mətə haqqındakı yarım tarixi əfsanədir. Lakin əfsanəni dastan, yaxud oğuznamə saymaq düzgün deyil. Digər tərəfdən əfsanə şəklində də olsa, türk mətni əldə yoxdur, ancaq Çin mənbələrinə düşmüş variantları var. Deməli, yarım tarixi əfsanənin dastanlaşmasını əsaslandıran faktiki material (dastanın qədim mətni) meydana olmadığından oğuz dastanlarının Şərq variantından danışmaq mümkünsüzdür. Mətni bizim dövrümüzdə gəlib çatmayan əski türk dastanlarının hansı formada, strukturda, qəlibdə yarandığını söyləmək çətinidir¹.

Qərb variantına isə «Oğuz kağan» dastanı, Fəzlullah Rəşidəddinin (XIV), Yazıçioğlu Əlinin (XV), Hamiz Abruunun (XV), Mahmud oğlu Həsən Bayatlının (XV), Xandəmirin (XVI), Salır Baba Qulaloğlunun (XVI), Əbulqazinin (XVII) və b. tarixçilərin əsərləri daxil edilir. Diqqət yetirin, artıq oğuznamələrdən dastan, bədii əsər kimi danışılır, onlar «tarixi əsər», yaxud «xronika» adıyla verilir. Lakin burada da bir uyğunsuzluq araşdırıcıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Belə ki, onlar Qərb variantlarının məkanı kimi Azərbaycan və Ön Asiyayı, yəni indiki Türkiyə, İran, İraq ərazilərini göstərirlər. Bəs onda uyğur «Oğuz kağanı» hansı əsasla bu bölgələrə aid edilir?

¹ «Köç», «Ərqənəqon» əfsanə, rəvayət, mif şəklində çindilli mətnlərə düşmüşdür. Ehtimala görə, «Alp-Ər Tunqa»nın motivlərindən «Şahnamə»də istifadə edilmişdir. Lakin türkə mənfi münasibət bəsləyən millətçi şairin qələmi ilə müsbət tərəfdən işıqlandırılması şübhə doğurur. Türkdilli yazılı ədəbiyyatda isə Mahmud Kaşkarlının xalqdan topladığı ağılarda, şərhədə və Yusif Balasaqunlunun aforizmlərində xatırlanmışdır. «Şu» haqqında da mə'lumata «Divani-lüğəti türk» əsərində təsadüf olunur. Doğrudur, çin dilinə çevrilməmiş mif, rəvayət, əfsanə şəklindəki faktlara söykənib əski türk dastanlarının «strukturundan», bədiiyini şərtləndirən amillərdən danışanlar da tapılır. Bu, absurd olsa da, həmin meyllərin mənbəyini məhz yuxarıdakı bölgədə görürük.

Göründüyü kimi, oğuznamələri **mənşəyinə və yayılma məkanına** görə iki yerə ayırmaq özünü doğrultmur. Şərq qrupuna aid edilənlərin hamısı ümumtürk dastanlarının qaynaqlarında duran ünsürlər, kiçik elementlərdir, dastan mətnləri deyil. Bölgüyə təkcə uyğur «Oğuz kağan»ı və F.Rəşidəddinin tarix kitabındakı farsca mətnlə səsleşən turkcə «Mənzum oğuznamə» aid edilə bilər. Lakin birincinin meydana gəldiyi məkan Qərbdir, ikincinin isə yaranma yeri və zamanı mübahisəlidir. Deməli, oğuznamə haqqında qənaətlər də məhz üç mətn - uyğur «Oğuz kağan»ı, «Mənzum oğuznamə» və Azərbaycan «Dədə Qorqud»u əsasında irəli sürülməlidir. Bunlardan sonra gələnlər əvvəlki mənbələrdən götürülmüş fraqmentlərdir.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirib bu qənaətə gəlirik ki, **oğuznamə türk xalqlarının oğuz qrupunun şifahi epik ənənəsinin nəzm və nəsrə yaranan eposlarına, eləcə də digər folklor nümunələrinə orta çağların əvvəllərində toplu şəkildə yazıya alınarkən verilən addır.** Hər bir xalqa aid epos yaradıcılığının spesifik cəhətləri olduğu kimi, oğuzların da dastanlarında başqalarından seçilən əlamətlər mövcuddur. Başlıcası ondan ibarətdir ki, xalq arasında yaşadığı çağlarda ötənlərə nəzər salıb nəticə çıxarmaq, tarixi hadisələrdən ibrət götürmək ön plana çəkilməmiş, bu səbəbdən də mifoloji qatlardan gələn motivlərə də gerçəklik donu geyindirilmişdir. «Oğuznamə» deyəndə hər şeydən əvvəl folklorla yazılı ədəbiyyatın bir nöqtədə birləşdiyi məqam yada düşməlidir. Ulu bir elin böyük zaman çərçivəsində düzüb-qoşduğu epik söyləmələr bir qələm sahibinin təxəyyülündən keçərək həmişəlik yazı yaddaşına köçürülür. Uzun əsrlər boyu on minlərin yaddaşından süzülə-süzülə gəlib qəlibleşən, daha doğrusu, xüsusi poetik formalara salınıb dastanlaşan mifoloji və tarixi əhvalat, əfsanə, rəvayətlər şifahi yaşama dövrünü başa çatdırır, bir fərdin istedadı, yaradıcılıq imkanları vasitəsi ilə kitablaşdırılmaqla əbədi yaşama imkanı əldə edir. Faktlar göstərir ki, təkcə türkün eposları deyil, başqa folklor əsərlərindən ibarət əlyazma mətnləri də Azərbaycanda XVII-XVIII yüzilliklərdə “oğuznamə” adlandırılırdı. S.Əlizadənin Sank-Peterburqun kitabxanalarından aşkarladığı Azərbaycan türklərinə məxsus atalar sözü məsələlər toplusunun titulu və rəqində “Oğuznamə” yazılması təsadüfi deyil.

Oğuz adının etimologiyası haqqında da müxtəlif qənaətlər mövcuddur. Türkölogiyada məsələyə hansı tərəfdən yanaşıldığını gözdən keçirək. İlk olaraq onu nəzərə çatdırılmalıyıq ki, bu sözün mənşəyinə nüfuz edəndə alimlərin fikirləri haçalaşır:

Birincilər «oğuz»u türk,

İkincilər isə Hind-Avropa mənşəli sayırlar. İlk dəfə Q.Klansonun (26, 186) ortaya atdığı sonuncu qənaət Y.Nemet (21, 128) (onun mülahizələri ziddiyyətlidir, yazılarında «oğuz»u həm də türk sözü kimi götürür) və A.Şerbak (24, 98) tərəfindən dəstəklənsə də, öz elmi şərhini tapmadığı üçün ehtimal olaraq qalmışdır.

Tədqiqatçıların əsas fikri «oğuz» sözünün tarixi köklərini qədim türk dillərində axtarmağa yönəlmişdir. Bu istiqamətdə atılan addımlar maraqlı olduğu qədər rəngarəngdir.

I.«Oğuz» tərkib hissələrinə (kök və şəkilçiyə) ayrılmayan **türkmənşəli bir söz kimi götürülür** və iki anlamda izah edilir:

a) A.N.Bernştam (13, 225) «**oğuz**»//«**uğuz**»la «**öküz**» sözünü eyniləşdirib kökünü totemlə bağlayır. D.Sinor (10, 4), A.Bazen (25, 315-319) və M.H.Təhmasib (8, 45) bu qənaəti müdafiə edirlər. V.V.Bartold (11, 7-8) və S.P.Tolstov (23, 39-60; 16-17) həm də oğuz//öküz totemininin çay adını daşıyaraq su kultu ilə əlaqələndiyini bildirirlər. S.P.Tolstov türk və yunan mifologiyaları arasında yaxınlıq görüb yazır ki, «Türk dilində «oğuz» sözünün «çay» və «öküz» mənası vardır. Yunanlar «öküz»ü «oksa» şəklinə salmışlar. Herodot bunu «Akes» kimi təqdim edir. Orta Asiyada yaşayan xalqlar XVII yüzilliyə qədər Amu Dəryanı Okuz adlandırmışdır. «Okuz» massaçet sözüdür. Massaçetlər Orta Asiyada yaşayan xalqların

etnoqezinə daxil idilər» (23, 39-60). A.N.Kononov «oğuz»un massaqetlərin Auqassi-auqala qəbiləsinə aparıb çıxarılması ilə razılaşsa da, S.P.Tolstovun «oğuz sözünün mənə tutumunda çaya və dənizə məxsus anlamlar axtarmaq lazımdır» fikrinə etiraz etmişdir (16, 83).

b) İlk süd mənası verən «ağuz»la əlaqəndirirlər. İ.N.Berezin (12, 5) və P.Pellio (29, 257) bu fikirdə olmuşlar.

II. «Oğuz» sözünü iki hissəyə ayıraraq şərh edirlər.

c) A.Liqetinin qənaətinə görə, «oğuz» sözünün kökü «ok»dur. «Ok»-«ox» anla-mın-dadır, «uz»//«z» isə cəm ədatıdır, deməli, «oğuz» deyəndə, «oxlar» («ok»//«uz») başa düşülməlidir (27, 382). O.Pritsaq (30, 51), Y.Nemet (21, 128), A.N.Kononov, D.T.Qumilyev (15, 21) və F.Sümər (3,29) düzəlişlər aparmaqla bu mülahizənin müdafiəsində durmuşlar. A.N.Kononova belə gəlir ki, iki hissəyə ayrılan «oğuz» sözündə «oğ» (ok//oq) komponenti – «ox» mənasında deyil, «ail», «qəbilə», «boy» deməkdir. Bu, əski türk dillərində «ana» anlamlı «oq»dan törəyən sözdür (16, 83). Y.Nemet də **oğuzu «oxlar» şəklində götürüb «boylar»** mənasında şərh edir (21, 128). Oxun qədim zamanlarda boy anlamında işləndiyi məlumdur. Qərbi Göytürk dövləti on boydan ibarət idi və onlara «on ox»¹ deyilirdi. Oğuz eli iki qola ayrılırdı:

Bozox (Bozux/pozux-«pozulmaq» feilindən əmələ gəlmişdir, yayın üç yerə bölünərək pozulması deməkdir) və

Üç-ox. «Dədə Qorqud» oğuznamələrində Üç ox tayfasından olan boylar (bayandur, salur) hakim mövqedə təsvir edilir, əsas qəhrəmanların (Bayandır xan, Qazan bəy, Uruz, Qaragünə, Qarabudaq, Bamsı Beyrək) kökü Qalın oğuz elinin həmin qolu ilə əlaqələndirilir. Oğuz tayfa bölgüsündə isə hakimiyyət Bozoxlara düşür. Dastanda bayatlı Dədə Qorqudun məsləhətçilik, nəsihətçilik rolunu nəzərə almasaq, bozoxlular iqtidarda təmsil olunurlar. Bu məsələdə Ş.Cəmsidovun türk alimlərini tənqid etməsi obyektivlikdən kənarıdır. Əslində F.Sümər düz göstərir: dastanda İç oğuz - üç oxdur, Dış oğuz - bozoxdur. Deməli, «Dədə Qorqud»da boy-təşkilat bölgüsü ilkinliyini qoruyub saxlaya bilməmiş, Azərbaycan gerçəkliyinə uyğun şəkllə salınmışdır. Başqa sözlə, Oğuzun vəsiyyətinə görə, hakimiyyətin başında Gün xanın övladları – bozoxlular dayanmalı idilər. Bayandır xan, Qazan xan isə üçoxlu idi. Əslində axırıncı boyda bozoxlu Alp Aruz hakimiyyət iddiasına düşüb iki qol arasında müharibəni başlamaqla Oğuzun qoyduğu qaydaya qayıtmaq istəyirdi. Eposun dərin qatlarında ola bilsin ki, bu motivin mayasında məhz ataların yolunun davam etdirilməsi uğrunda mübarizə durmuşdur. Lakin «Dədə Qorqud» yaranıb yazıya alınanda Azərbaycanda üçox tayfaları hakim mövqedə olduğundan həmin motivə başqa don geyindirilmişdir. Bu barədə İç Oğuzla Dış oğuzun savaşının səbəbindən bəhs açanda geniş şərh verəcəyik. «Oğuz» sözünün «oxlar»//«boylar» mənasında işlənməsi qənaətinə əski türk miflərinin prizmasından yanaşanda bir neçə səbəbdən inandırıcı görünür. Birincisi, ona görə ki, Oğuz haqqındakı mifdə «ox» ikinci qanadla bağlanır. İkincisi, ulu əcdadın adı qeyri-adi şəkildə tapılan silahın (qızıl yay-oxun) bir ünsürü ilə ona görə əlaqələnmə bilməzdi ki, ad daşıyıcısının dünyaya gəlib özünü təsdiqləməsindən sonrakı çağa aiddir. Bu ad mifdə mədəni qəhrəmana Yaradıcı tərəfindən doğulmamışdan qabaq verilmişdi. Üçüncüsü, oxun nəsil törədənlə birbaşa heç bir əlaqəsi nəzərə çarpmır. Onun

¹ «Ox»un boy mənası ifadə etməsi oğuz elinin boy təşkilatında da görünür. Faruq Sümər yazır ki, «Boy təşkilatı, əslində, «qəbilə quruluşu» deməkdir. Lakin «boy» sözü daha geniş məna daşıyır, üstəlik, «boy quruluşu» termini qəribə səslənməklə bərabər, anatomik çalar kəsb edir». (Faruq Sümər. Göstərilən əsəri, s. 25).

yer üzündəki missiyasında da (insanları allaha tapındırmaq) oxun rolu gözə görünməzdir. Dördüncüsü, silahdan nəsil törəmə ənənəsi mifoloji sistemlərdə nəzərə çarpmır.

e) İ.Markvard (28, 37) da «uğuz»//«oğuz» sözünü «ok» və «uz» kimi tərkiblərə bölmür və «ox atan kişilər» mənasını daşdığını bildirir. A.N.Kononov və M.Seyidov bununla razılaşırlar. «Çünkü əski türk dillərində «uz» sadəcə olaraq «insan» deyil, «mahir peşə adamı, usta, mütəxəssis» deməkdir» (9, 251).

III.«Oğuz» sözü üç hissəyə ayrılmaqla izahını tapır.

Çoxsaylı araşdırıcıların fikirlərini ümumiləşdirən M.Seyidov «oğuz» sözünün yeni yozumunu irəli sürmüşdür. Alim yazır: «Oğuz»//«uğuz» sözünün etimoloji təhlilini verərkən, onu **iki deyil, üç hissəyə** bölmək lazımdır. «Oğuz»//«uğuz» sözü «o» + «ğ» + «uz» tərkib hissələrindən ibarətdir. «U»//«o» bir çox əski türk dillərində «bacarıqlı», «qadir olmaq» mənasını verən feil köküdür (22, 437), «ğ» isə «qağan»//«ğan» sözünün qalığıdır. Bu söz «u»//«o»ya birləşərək «u+ğan», «o+ğan» şəklində mürəkkəb söz düzəltdir. Tanrı mənasında olan «uğan»//«oğan» daha bir yeni dəyişikliyə uğramışdır. U+ğan, yəni «bacarıqlı», «qadir olan» «qağan»//«ğan»a «uz» əlavə olunarkən «ğan»//«xan» sözündəki «an» vurğusuz olduğuna görə düşmüş və üç tərkibdən ibarət həmin söz «uğuz»//«oğuz» şəklində formalaşmışdır» (9, 255). M.Seyidov «uz»un cəm bildirən [u] «z» şəkilçisi ilə bilavasitə əlaqəsi olmadığı hökmünü çıxardaraq bildirir ki, «**Oğuz»//«Uğuz» mifik obraz kimi, hər şeydən öncə, sübhün açılması, dan yerinin sökülməsi ilə, işıqla əlaqədardır. Oğuz/Uğuzun bu mifik keyfiyyəti onun adının izahında «uz» tərkibinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. «Uz» (və ya onun ilkin şəkli) şüanı, işığı bildirən söz olmuşdur (9,255).** Fikirlərini əsaslandırmaq üçün «gündüz» və «ulduz» sözlərini həmin qaydada tərkib hissələrinə ayırır: «**gün**+d+üz», «**ul**+d+uz». Buradakı «üz» və «uz»un işığı, şüanı, odu mənalandırması şübhə doğurmur. M.Seyidov məşhur türkoloq A.N.Kononovun “r: s~ş dəyişməsi türk dillərində geniş yayılmışdır” tezisində əsaslanıb “uz”un fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “uş” və “is” şəklində düşməsi ideyasını irəli sürür: “Deməli, “is”//“is”//“üs”//“us” və “uz” variantı “od”, “atəş”, “ışıq” deməkdir. Onda “uğuz” // “oğuz” sözü bacarıqlı, qadir, ilahi, işıq, od ğanı, xanı, hakimi mənasındadır... Əski türk dillərində ucalığı, böyüklüyü, ilahi aləmə məxsus olmağı bildirən bəzi sözlərdə “bacarıqlı”, “qadir olmaq” felinin kökü işlənmişdir. Məsələn, “u+lu”, “u+ğur” (yol, yer tanrısı), “o+ğan”//“u+ğan” (tanrı adı), “u+ran” (tanrı adı), “u+may” (ilahə adı) və s. bizzə, “bacarıqlı”, qadir olmağ”ı – “u”nu əski insan ilahi qüvvələrə məxsus keyfiyyət sanmışdır (9,255).

M.Seyidov Şeyx Süleyman Əfəndi Buxariyə istinad edərək bildirir ki, “uğuz”//“oğuz” sözü ilahiliyə məxsus olan saf, pak təbiətli, safürəkli sifətlərini də qazanmışdır” (9, 256-257).

Alimin yunan, misir, ərəb, erməni, fars, türk mənəbləri əsasında yürütdüyü mülahizələr bir çox məqamlarda xalq qaynaqları ilə təsdiqlənib son dərəcə tutarlı fakta çevrilir. Məsələnin həlli yolunda ən cəsarətli addımlardan birini atan M.Seyidovun “Oğuz” sözünün tanrı adı kimi əski miflərlə açılışını ən doğru yol hesab edir və inanırıq ki, həmin söz işıqla, odla, Günəşlə, ucalıqla, ilahiliklə bağlı anlamları özündə əritmişdir. Lakin daha qədim mixi mənəblərdə “quz”, “qaz”, “ışquz”, “aşqaz” şəklində xatırlanan ulu sözün ancaq “is”//“is”//“üs”//“us” və “uz” variantlarının çevrəsində fırlanmaqla hələ də dünyünü açmaq mümkün olmamışdır. Və “quz”//“qaz”//“ışquz”//“aşqaz”//“iç ğuz” variantının daha qədimliyini, Altayla deyil, Ön Asiya, Şumer və Qafqazla bağlandığını nəzərə alsaq, məna yozumunun açarı daha düzgün tapılar. “Oğuz”la bağlı yuxarıdakı şərhlərin hər biri sağlam mühakimədən doğmuşdur, lakin çox dərin qatlarla əlaqələndiyi üçün inandırıcı görünən tərəflərlə yanaşı, sual doğuran məsələlər də vardır.

Qaranlıq görünən məqamların aydınlaşdırılmasından ötrü bir cəhət də diqqət mərkəzindən yayınmamalıdır: oğuzlar “Dədə Qorqud”-nin ilkin vətəninə – Azərbaycanda nə vaxtdan məskunlaşdılar? Bu barədə **tarixçi və ədəbiyyatşünas alimlərimiz** bir-birindən ziddiyyətli qənaətlər irəli sürmüşlər. Z.Bünyadov, Ə.Dəmirçizadə, H.Araslı, M.Təhmasib XI-XII, İ.Əliyev XII-XIII əsrlərə, Ş.Cəməşidov bir neçə əsr əvvələ, S.Əliyarov VI-VII yüzilliklərə, Y.Yusifov b. e. ə. çağlara aid etmişdir. Dastandan sonuncu qənaətləri əsaslandıraraq çoxlu faktlar gətirmək olar.

«Dədə Qorqud»un ilk tədqiqatçısı F.Ditsin bir fikrini yada salaq. O, «Təpəgöz» boyunu alman dilinə çevirib kiçik ön sözlə 1815-ci ildə nəşr etdirərək qeyd edirdi ki, «Məncə, Təpəgöz əfsanəsini Homer Asiya səyahətində oğuzlardan eşitmiş və Polifemin əsas həyatını oradan almışdır. Kim bilir, bəlkə İonidə yaşayan hər hansı sikloplar əfsanəsi, ən köhnə zamanlardan bəri Homerdən asılı olmayaraq göstərilən müstəqil qövmlər arasında mövcud olmuşdur. bir də onun yazılarında olan hər şeyi yunanlara mal etmək haqsızlıq olardı».¹ Bu fikri, nədənsə, akademik H.Araslı tənqid etmiş, başqaları isə qəribçiliyə salmışlar. Doğrudur, Ə.Sultanlı və Ş.Cəməşidov geniş bəhs açsalar da, müdafiə etdiklərini açıq şəkildə bildirməmişlər. Lakin Ditsin qənaətlərini irəli sürdüyü dövr elə bir zaman idi ki, dünya xalqlarının qədim adət-ənənələrini böyük aqgözlüklə toplayır, miflərini üzə çıxarıb araşdırırdılar. Avropa və Şərq ölkələrində əlləri çatan bütün mənbələr nəzərdən keçirilirdi. E.Taylorun «İbtidai mədəniyyət», C.Frezerin «Totemizm», «Qızıl budaq» kimi ciddi tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinin ərafəsi idi. Və Qərbin xristian ölkələri hələ də Osmanlı imperiyası tərəfindən əsarət altına alınmaq xofunu yaşayırdı. F.Ditsin hansısa mötəbər mənbəyə əsaslanmasaydı, türklərin elm aləminə bəlli olmayan yazılı ədəbi abidəsini az qala dünya mədəniyyətinin yaranmasına təkan verən qüvvə kimi götürülən yunan miflərinin mənbəyi saymağa özündə cəsarət tapmazdı. Bura yunan mənbələrində, xüsusilə Herodotun tarix kitabında türklərin Qafqazda və Ön Asiyada yaşadığını təsdiqləyən fikirləri və məşhur «Troya» sözünün türk anlamının yunanlaşmış forması olduğunu da əlavə etmək lazımdır.

Oğuzlarını tarixini daha qədim dövrlərə aparıb çıxaran faktlar aşkarlanmaqda davam edir. III Muradın hakimiyyəti dövründə (1574-1595) türk tarixçisi **Osman Bayburdu** tərəfindən yazılmış «**Təvarixi-cədidə mirəti cahan**» («**Dünya güzgüsündə görünən tarix xəbərləri**») kitabında oğuzların nəsil şəcərəsindən, xüsusilə Bayandur soyundan bəhs açılır. «**Bayandır xanın şəxsiyyətinin təsviri**» adlanan bölmədə isə XI əsrə aid fars dilində yazılmış, müəllifi məlum olmayan «**Bəhr-əl-ənsab**» («**Genealogiya**») kitabına müraciət edilir. Orada Bayandur tayfasının Qafqazla əlaqəsindən çox geniş danışılır. **Oğuzlar Gürcüstan torpağına yürüş edirlər.** Həmin hadisəyə «Dədə Qorqud» dastanında bir neçə boyda işarə vardır. Tarixi mənbədə göstərilir ki, Bayandur xan bütün oğuzun başçısıdır, qalan döyüşçülər özlərini onun övladları sayırlar. «Qafqazda yaşayan

¹Sitat Ş.Cəməşidovun «Kitabi-Dədə Qorqud» monoqrafiyasından (Bakı, 1977, s. 145) götürülmüşdür. Müəllif Ə.Sultanın «Dədə Qorqud boyları haqqında qeydlər» məqaləsinə (S.M.Kirov adına ADU-nun «Əsərləri», İctimai elmlər seriyası, 1959, sayı 4, s. 4) istinad etdiyini bildirməklə yanaşı, ilkin mənbəni də nişan verir (Der neumtddecnte oud huscische Gyrlon, s. 416), lakin ilini və harada çap olunduğunu yazmadığı unudur. Ə.Sultanlının «Məqalələr» toplusunda (Bakı, 1971, s. 63) F.Ditsin əsərindən daha maraqlı misallara rast gəlirik, eləcə də mənbəyi dəqiq nəzərə çatdırılır: «Buradakı «Təpəgöz» başqa sikloplara, həm də Homerin siklopuna bütün cəhətləri ilə bənzəyir. Ancaq oğuz siklopu yunanlarınkindən alınma deyil. Yunanlarınkı bunun təqlididir. Yunanlarınkı köhnə deyilsə, oğuzlarınkı da yeni deyildir» (Fon Ditez. Dtkvudigktiten Von Asien, Berlin and Helle, 1825, s. 416).

oğuzlar özlərini bir soydan hesab edirlər, hamısı Bayandur xanın döyüşçüləridirlər». X.Koroğlunun fikrincə, «Bəhr-əl-ənsab» kitabında verilən bəzi cümlələr eynilə «Dədə Qorqud» dastanında da işlənmişdir: «Oğuz bəyləri gürcü kafirləri ilə döyüşür və belə qərara gəlirlər ki, Gürcüstanın doqquz vilayətinin bəyindən vergi alsınlar» (17, 8). Dastanın XI boyunda oxuyuruq: «Gürcüstanın doqquz vilayətlərindən hədiyyələr gəldi». «Tarix xəbərləri»nə əsasən, bu hadisələr Məhəmməd peyğəmbərin dünyaya gəlişindən çox əvvəllər baş vermişdir. Dəqiq dövr də göstərilir: oğuzların islamı qəbul etmələrindən 700 il qabaq. İsus Xristosun zühur etdiyi zaman: «Həmin çağlarda İsus, yeri cənnətlik olsun, göydən yerə enmişdi və bizim peyğəmbərimiz barədə hələ dünyaya heç nə məlum deyildi» - yazan «Bəhr-əl-ənsab» müəllifi türk tayfalarının inanc sistemi ilə üst-üstə düşən daha maraqlı fakt gətirir: «*Oğuzların heç bir dindən xəbərləri yox idi, onlar ancaq göydə olan tək allaha inanırdılar*». X.Koroğlu düzgün olaraq, onun «Orxon-Yenisey» abidələrində adı çəkilən «Göy Tanrı»sı olduğu qənaətinə gəlir. Cem Sultanın «Cəmşidin camı» əsərində və başqa mənbələrdə isə oğuzların V-VI əsrlərdə Qafqazda yaşamaları və Məhəmməd peyğəmbərin özündən islam dinini qəbul etmələri barədə məlumatlara rast gəlirik. Cem Sultan (Sultan Cəmşid) yazır ki, Məhəmməd peyğəmbər Qorqudu və Salman Farsi Dərbəndə göndərir ki, orada türkləri islama dəvət etsin.

Tarixçi Y.Yusifov b. e. ə. VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayan əhalinin etnik tərkibindən bəhs açaraq bildirir ki, sak, massaget, sarmat, türk tayfaları mənbələrdə bəzən **skit** xalqı kimi qələmə verilmişdi. “Skit” adı isə mixi qaynaqlarda *işquz//aşquz* şəklində əks olunmuşdur. Dəqiq mənası məlum deyil. Bu etnonimi iç quz//iç oquz (“içəri quz”, “içəri oğuz”) kimi də mənalandırmışlar. Bu oxşatma oğuzların tarixini daha qədimə aparır” (1, 118). Ola bilsin ki, F.Ditsin də fikirlərinin əsasında mixi qaynaqlardakı «*işquz//aşquz*»un «iç oğuz»la əlaqələndirilməsi durmuşdur. Bu ifadələr yurdumuzla bağlı qədim, mənası anlaşılmaz başqa sözlərin də izahında açar rolunu oynayır. Belə ki, ulu babalarımızın ən əski əmək fəaliyyəti qoyunçuluqdur - desək yanılmırıq. İlk çobanın həmyerlimiz olması barədə A.Düma yazır ki, Qafqaz - öz adının yaranmasına görə qədim allahlardan birinin törətdiyi cinayətə borcludur. Saturn atasını şikəst edəndə və övladlarını diri-diri udanda Yupiterin (öz oğlunun) müqaviməti ilə qarşılaşır, möhtəşəm döyüşdə tar-mar edilib, meydandan qaçır. Qərrib diyarlarda gəzib dolaşarkən qoyun sürüsü ilə Assuriyanı Ərməndən ayıran Pifaq dağına (Strabona görə, Tıqr çayı mənbəyini bu dağdan alır) yollanan Qafqaz adlı bir **çobanla** rastlaşır. Qafqaz ehtiyatsızlıq edib, qaçanın qarşısına sürüsü ilə sədd çəkir. Saturn qəzəblənib qılınc zərbəsi ilə onu öldürür. Yupiter bu cinayətə nifrət oyatmaq məqsədi ilə şəhid çobanın adını əbədiləşdirir və bütün dağ silsiləsini «Qafqaz» adlandırır. Eləcə də «Yupiter Qafqaz dağlarının ən uca zirvəsi Kazbeqdən intiqam silahı kimi istifadə edir» (14, 18).

Əsatirdən görüldüyü kimi, Qafqazın qədim sakinləri çoban sənətini xeyirxah tanrıların sevdiyi iş zənn etmiş və böyük həvəslə nəsildən nəslə ötürmüşlər. Qafqazın əsas hissəsinin əbədi sakinləri olan Azərbaycan türklərinin çobanlıqla bağlı nəğmələrinin geniş yayılması və bizim günlərimizədək el arasında xüsusi adla (sayaçı sözləri, yaxud çoban nəğmələri) mərasimlərdə oxunması da fikrimizi təsdiq edir.

Qədim roma miflərində şəhid çoban kimi xatırlanan «Qafqaz»da və dağ zirvəsi «Kazbek» sözlərində türk mənşəli hissəciklərin olduğunu yazırlar. Birincinin ikinci hecasında «**qaz//quz**», ikincinin isə əvvəlində «**kaz//qaz//quz**» komponentlərinin mövcudluğu göstərir ki, «**işquz//aşquz//iç oğuz**» tayfaları çox əski çağlardan Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi sahələrində məskunlaşmışlar. Maraqlıdır ki, «Dədə Qorqud» dastanının

da da bu dağın adı «Qafqaz» sözünün məhz ikinci hissəsinə («qaz»a) məkan anamlı yeni söz düzəldən «lıq» şəkilçisi artırılmaqla yaranır: «**Qaz/lıq**».

Heç şübhə yoxdur ki, oğuzlar öz ulu əcdadlarının xatirəsini əbədləşdirmək məqsədi ilə dağ silsiləsinə «Oğuz» adı vermişlər və dağa Azərbaycanda türk qadınlarının «qaynatam» - deyə bu gün də müracət etməsi təsadüfi deyil. Oğuz mifologiyasında nəslin qadın tərəfi bütün hallarda kənarından gəlmədir. Bu, başlanğıcda nəslin ilk nümayəndəsinin möcüzəli iki qızla – göydəki işıq şüasıyla yerə enən mələksima və gölün ortasındakı ağacın koğuşunda oturmuş gözəllərlə evlənməsindən irəli gəlir. Oğuz elinin ilk gəlinləri hər iki halda kənar dünyalardan göndərilir. Başqa xalqların mifologiyasında isə lap başlanğıcda qohumla – bacı-qardaşla ailə qurub icdivacda olmadan nəsil artırmaq mümkün deyil. Misirlilərin doqquz böyük tanrısı haqqındakı geliopol yazılarında bacı-qardaşla nikaha girir. Xristian və islam inanclarında insan Böyük Qəzadan sonra Nuhun oğul-qızlarının bir-biri ilə evlənməsi nəticəsində artıb çoxalır. Lakin türkün təsəvvüründə bacının qardaşla cinsi bağlılığına rast gəlmirik. Ailənin qadın tərəfi bütün hallarda kənar nəsiləndən gətirilir. Oğuz altı oğlunu və iyirmi dörd nəvəsini qonşu türk tayfalarının (yəni oğuz olmayan) qızları ilə evləndirir. Bu səbəbdən də oğuzlarda qadınlar nəslin ilk ərini özlərinin ata-babaları deyil, qayınataları sayırdılar. Oğuzun adı dağla eyniləşdirildiyindən onlar həmişə üzlerini uca zirvələrə tutub dağlardan uğur diləyər, uzaqlarda – döyüş və səfərlərdə itib-batmış ərlərini, övladlarını ondan istəyərlər.

«Dirsə xan oğlu Buğac xan boyın»da «Qazlıq» sözü iki mənada işlənir. Birinci anlamda Qazlıq dağ adıdır, «Qafqaz» sözünün yerini tutur. Məsələn:

Nə, Qazlıq tağı, aqar sənin suların?
Aqar kibi aqmaz olsun!
Bitər sənin otların, Qazlıq tağı,
Bitər ikən, bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,
Qaçar içən, qaçmaz olsun, taşa dönsün!.. (5, 39)

Oğlunu al-qan içində görən ananın Qazlıq dağına müraciətlə oxuduğu nəğmədən görünür ki, qarğış birbaşa nəsil törədən özünə yönəlmişdir, suların axmaması, otların bitməməsi övladın olmaması demək idi. Ulu bir soyun kökünün kəsilməsi təhlükəsi qarşısında aciz qalan qadın qaynatası Oğuz – Qazlıq dağına ona görə ah-nalə yağdırırdı ki, onun törəmələri – Dirsə xan və başının adamları şər yolunu tutmuşdular, tərədən-dırnağa yalana uymuşdular. İş o yerə çatmışdı ki, ata öz doğma övladına qiymiş, arxadan onu xaincəsinə oxlamışdı. Bu mənfur əməldə Oğuz nəslinə son qoymaq məqsədi güdülmüşdü. Diqqət yetirin, başqa mifik inamlarda şər, yalan insanlar arasında baş alıb gedəndə Yaradıcı qəzəblənib yer üzünə elə bəla göndərir ki, bütün canlıları sıradan çıxarsın. Yaradıcının funksiyasını öz üzərinə götürən Qazlıq dağı – Oğuz isə Xızırı imdada yetirib sinəsində bitirdiyi dağ çiçəyini ana südü ilə birlikdə ölümcül övladın yaralarına məlhəm edir. Bir növ onu təzədən dünyaya qaytarır ki, şərin qarşısını alsın.

İkinci anlamda, «Qazlıq» sözü at adı kimi təqdim olunur:

“Yalısı qara Qazlıq atın butun bindin...”

Yaxud:

“Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə...” (5, 38)

Adama qəribə gəlir: görəsən, ulularımız nə səbəbə atlarını müqəddəs dağın adı ilə çağırırmışlar? Bunu at kultu kimi yozmağa heç bir əsas yoxdur. Əslində «Qazlıq atım» kəlmələrindəki ilk söz dağ anlamında deyil, əski mənəsində işlənir, yəni *oğuz atı*. Tayfaya, elə məxsusluğuna görə at növlərinin fərqləndirilməsinə tarixdə çox təsadüf edilir, məsələn: ərəb

atı, misir atı, rum atı. Deməli, eposda «Qazlıq at» deyəndə, «Qafqaz//Qazlıq adlı at» fikri çatdırılmır, çünki oğuzların atından, türkcə məxsus atdan söz salınır. «Qaz» komponentinə artırılan «lıq» isə hər iki halda məkan anlamındadır: birinci «Qazlıq» (dağ) - *Oğuz yurdu*, ikinci «Qazlıq» (at) *Oğuz yurduna məxsus at* deməkdir.

Bibliyada, Quranda, ərəb və fars mənbələrində Qafqaz sözünün ikinci hissəsi «qaz» atılır və Kaf//Qaf dağı şəklində xatırlanır. Mifik əhvalatlarda hətta dünyanı su basandan sonra Nuhun gəmisinin quru sahəyə çatdığı yer də Qaf adlanır. Azərbaycanda yaşayan oğuzlar isə sözün əvvəlini ixtisara salıb həmin dağa «Qaz»//«lıq» deyə müraciət etmişlər. Bizə elə gəlir ki, lap əski çağlarda işqular//iç oğuzlar Qafqazda məskunlaşdıqlarından ora ulu ataları Oğuzun adını qoymuşlar, tələffüzdə «quz//qaz» formasına düşmüşdür. Türk olmayan tayfalar isə həmin kəlməni təhrif edərək «Qaf» şəklinə salmışlar. Yəhudi və ərəblərin müqəddəs kitablarına ikincilərdən keçmişdir. Şərqi hücumları zamanı qədim romalılar yerli sakinlərdən hər iki deyilişi eşitmiş və birləşdirib «Qafqaz» şəklinə salaraq işlətməmişlər.

«Dədə Qorqud» eposunun əsas obrazlarından birinin adında da ilkin təsəvvürlərə söykənən hissəcik iştirak edir. «Qazan» şəxs adı həm oğuznamələrdə, həm də tarixdə geniş işlənir, tamamilə türk mənşəli söz olması heç kəsə şübhə doğurmur. Elə isə sual doğur: hansı mənə yükünü daşıyır? Bizcə, bu sözün birinci hissəsi məhz «Qazlıq»da olduğu kimi «qaz//quz//oğuz» deməkdir. «Qazan» bütövlükdə isə «Oğuz xan»nın təhrif olunmuş formasıdır. Eposun XI boyunda əsir alınan Qazanın düşmənin «Qopuz çalib, bizi öyl!» təklifinə verdiyi nəzmlə uzun-uzadı cavabını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə çox məsələlər aydınlaşır: o, elə məsələlərdən danışır ki, əvvəlki boylarda və ümumiyyətlə eposdan oxuculara tanış olan mühitdə baş verməsi mümkün deyil. Qeyri-adi mifik qüvvə ilə vuruşu, şəhərlər, qalalar istila etməsi, Hindistandan Sürməliyə, Harun elinədək at çapıb qoşun yeritməsi ilə Qazan özünü Oğuz xan kimi aparır, sanki onun kıyatı öldürməsindən, ölkələr fəth etməsindən söz salır.

Yeddibaşlı əjdahaya rast gəlib yetişdim.
Heybətindən, qorxusundan bu sol gözüm yaşardı
«Hey gözüm, bir ilanda nə var belə, qorxdum!»-dedim,
Mən onda da «Ərəm, bəyəm» deyə öyünmədim.
Sonra Əmman¹ sahilindəki kafir şəhərinə gedir, orada:
«Tanrı mənəm!» deyirlər su dibində azqınlar.
Düzü qoyub, tərsini söyləyir qız-gəlinlər.

Sanki Oğuz xanın Qıl Baraklarla döyüşünü yada salır.

...Ağca qala Sürməlidə at oynatdım,
Atla Harun² elinə çapdım, çatdım.

Belə çıxır ki, eposun ilkin variantlarında Qazanla Oğuzxan eyni obraz funksiyasını daşımışdır. Nəhayət, qayıdaq çobanlıq peşəsinə. Bir sıra tarixi sənədlərdə, eləcə də «Dədə Qorqud» dastanlarında oğuzların çox böyük qoyun sürülərinə sahibliyi barədə qeydlərə rast gəlirik. XII əsrə aid bir rus sənəməsində yazılır ki, bayandırlar («Dədə Qorqud» dastanlarında oğuz ellərinin başçısı Bayandır xan və Ağqoyunlular dövlətinin banisi qüdrətli hökmdar Uzun Həsən də bayandır tayfasına mənsub idi) 1139-cu ildə rus knyazlarının dəvəti ilə kiyevlilərə köməyə gələrkən (30 min nəfərdən çox idilər, peçeneqlərə qarşı aparılan müharibələrdə ruslara müttəfiq olmuş, bir sıra siyasi-tarixi hadisələrdə fəal rol oynamışlar), özləri ilə o qədər qoyun sürüləri gətirirlər ki, şəhər qalalarının ətrafında onlar

¹ Hind okeanı

² Bizim eradan əvvəl yaşamış varlı, xəsis hökmdar.

üçün ayrılan yer azlıq edir, ona görə də başqa daha münasib məkana - Porosyeyə köçürülür (7). Bayandırların bolqar diyarından və Qafqazdan dəvət edildiyi şübhəsizdir. Maraqlıdır ki, bu tarixi hadisənin izləri rus dilinin yer-yurd adlarında indiyədək qalmaqdadır. Rostov viyalətində yerləşən «*Boyanderovo*» - Bayandır qəsəbəsi və «*Boyanderovo pole*» - Bayandır sahəsini yada salmaq kifayətdir. Deməli, oğuzlar tarixin böyük dövrlərində həm cənub-şərqdə, həm də şimal-qərbdə böyük nüfuz sahibləri idilər, rusların, ərəblərin, farsların və romalıların siyasi-mədəni həyatında əvəzsiz rol oynamışlar. Orta əsrlərdə oğuzların çoxsaylı tayfalarının bir-biri ilə miqrasiyası nəticəsində bir neçə böyük xalq – türk (azərbaycanlı), türkmən və osmanlının tarix meydanına atılması ermənixislətli millətləri bərk qorxuya salmış və Oğuzun yeni nəsillərinin böyük imperiyalar – Osmanlı, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərini qurmasına başları qatışdığından əksər mənbələrdə onların ulu babalarının keçmişini qatı dumana bürüməyə namil olmuşlar. Lakin həqiqətin ağzına daş basmaq mümkün deyil.

Oğuzlar çox əski çağlardan Ön Asiyada və Qafqazda yaşamışlar və «Dədə Qorqud» oğuznamələrinin kökünü təkcə Orta Asiyada, Altayda axtaranlar yanılırlar. F.Sümrin dediyi «Dastanların Sır-Dərya boyundakı oğuz elinə aid olduğu o qədər şübhə doğurmayan bir həqiqətdir ki, bunu təsdiq edəcək başqa dəlillər aramağa belə lüzum yoxdur» (3, 353) kimi subyektiv qənaətlərə söykənib oğuzların Azərbaycan və Anadoluya XII əsrdən sonra gəldiklərini və özləri ilə «Dədə Qorqud» hekayələrini gətirib burada XVI əsrdə yazıya aldıklarını müdafiə edənlərlə razılaşmaq mümkün deyil. İlk növbədə ona görə ki, Sır-Dərya boyunda Qorqud Atanın bir neçə qəbrinin (bir adamın bir qəbot olar) nişan göstərilməsi elə də tutarlı əsas deyil. Ona qalsa, Divayev Orenburq əyalətində Xorxut Atanın məzarı barədə hələ 1859-cu ildə yazmışdı. Eləcə də V.Bartold XX əsrin əvvəllərində Dərbəndə gəlmişdi ki, Dədə Qorqudun qəbrini tələb ziyarət etsin. Bu gün sonuncu etimalla daha çox üstünlük verilməsi ictimaiyyətə bəllidir. Və «Dədə Qorqud» həm kökü, həm də gövdəsi və budaqları ilə qafqazlıdır.

Drezden əlyazmasının son vərəqindəki **1074 rəqəminə əsasən «Dədə Qorqud»un ilk dəfə XI əsrdə yazıya alındığı**, XIV-XVI yüzilliklərdə isə məhz həmin mənbədən üzünün köçürüldüyü fikri irəli sürülür. Buna inanmamağa heç bir əsas yoxdur. Yada salaq ki, Nizaminin də əsərlərinin yaşadığı dövrə aid əlyazmaları zəmanəmizə gəlib çatmamışdır. Dünyanın bir sıra kitabxanalarında (London, Tehran, Daşkənd, Sankt-Peterburq, Paris) aşkarlanan «Xəmsə»lərin üzünün köçürülmə tarixi şairdən azı iki-üç yüz il sonraya aiddir. Onların daha qədim mətnlərdən köçürüldüyü heç kimdə təəccüb oyatmadığı kimi «Dədə Qorqud»un da ilk dəfə XI yüzildə qələmə alındığı şübhə toruna bürünməməlidir. Ona görə ki, dünya həmin çağlarda türk dilli ədəbiyyatın «Kutatqu bilik», «Divanilüqətit-türk» kimi abidələrinin doğulmasına şahidlik etmişdi. Bu sıraya Azərbaycanda yazıya alınan «Dədə Qorqud»un daxil edilməsi həqiqətə uyğundur.

X.Koroğlu həтта dastanı yazıya alan katibin adını da müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı bildirir ki, 887-ci ildə (1482-ci ildə) yazıya alınan abidənin titul vərəqəsindəki dekarativ imzaya əsasən ehtimal etmək olar ki, **Abdullah İbn Fərəc tərəfindən qələmə alınmışdır** (19, 3). Ş.Cəmsidov dastanın titul vərəqindəki rəqəmin (993/1585) Osman paşanın ölüm tarixi ilə əlaqədar olduğunu göstərir və Osman paşanın şəxsiyyətini, Bakı və Təbrizlə bağlılığını müəyyənlədirən faklar gətirir.

Beləliklə, **ozan sənətinə** münasibət ziddiyyətli görünsə də, birmənalı səslənmir və müxtəlif tərəflərdən yozulur. Doğrudur, ədəbiyyatşünaslıq dərslük və lüğətlərində 70-80-ci illərdə formalaşan fikir, demək olar ki, bütün araşdırmaların əsasında durur. Belə ki, spesifikliyi nəzərə alınmadan ozan sənəti Azərbaycan və osmanlı türklərinin xalq yaradıcılığının

əsas qollarından biri kimi fəaliyyətini bu gün də davam etdirən aşılığın bir mərhələsi, inkişafının müəyyən dövründən sonra sadəcə olaraq adının dəyişilməsi təqdiminə rast gəlirik. Mötəbər mənbələrin birində oxuyuruq: «Ozan – Azərbaycan xalq nəğməkarının qədim adlarından biridir. Sonrakı dövrlərdə varsaq və aşiq terminləri ilə əvəz olunmuşdur» (4, 169). Belə alınır ki, ozan əvvəl varsağa, sonra da aşığa çevrilmişdir. «Varsaq» termininin işlənməsi haqqında onu deyərək bilirik ki, türk tayfalarının məhdud dairədə ozanlarla eyni dövrdə (ozanlığın son mərhələsində) fəaliyyət göstərən musiqi-ifaçı-yaradıcı şəxslərə verilən ad olmuşdur. Varsaq sənəti genişləniş ümumtürk, yaxud ümumoguz, ümumsəlcuq, ümumazərbaycan səviyyəsinə çata bilməmişdir. Eləcə də aşılıq meydana gələndən sonra da xeyli müddət ozanlığın yaşaması, hətta XVII yüzillikdə Azərbaycan, Anadolu və Türkmənistanda oğuznamələr yaradılıb-söylənilməsi məlumdur. Ə.Mirəhmədov yazır ki, ozanlar «mahni və dastanlarını çalğı aləti qopuzun müşayiəti ilə oxuyurdular. Şeirləri heca vəznində yaranırdı. Müdrik, ağıllı, xeyirxah ozanlar eyni zamanda xalqın etibarlı məsləhətçisi olmuşlar». Sonra alim ozanların ən möhtəşəm abidəsi kimi «Dədə Qorqudu» misal çəkir. Lakin orada qafiyəli nəsr və sərbəst şeirlə rastlaşırıq. Elə isə ozanların «heca vəznli şeirlər» yaratması ideyası hardan çıxdı? Əgər Əhməd Yasəvi və Yunus İmrənin yaradıcılığı nəzərdə tutulursa, onda ozanların həm də tamamilə başqa nəzm və nəsr formalarından istifadə etdikləri nəzərə alınmalı idi. Ozanla bağlı nümunələri canlı xalq dilindən ilk dəfə XIX əsrin sonlarında R.Əfəndiyev yazıya alıb çap etdirmişdir. XVII yüzillikdə Azərbaycanda tərtib olunan bir «Oğuznamə» toplusunda isə çoxsaylı atalar sözü və məsəllərə rast gəlirik. Bu da onu göstərir ki, ozanlıq heç də aşıqla əvəzlənməmiş, aşılıq yaranandan sonra tədricən, üç-dörd yüz il ərzində sıradan çıxsada, xatirələrdə yaşadılmışdır. Belə ehtimal edirlər ki, ozanlar «müəyyən dövrdə ədəbi və musiqi folklorundan əlavə, yazılı ədəbiyyatla da məşğul olmuşlar» (7, 170). Ozanlığın yazılı ədəbiyyata keçməklə davamını göstərmək uğurlu addım idi. Çünki Əhməd Yasəvi və Yunus İmrə, doğrudan da, türk yazılı poeziyasının inkişafına güclü təkan vermiş, Qazi Bürhanəddin və Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığı ilə xalq şeiri yazılı ədəbiyyatın əsas qanadına çevrilmiş, folklor qəlibləri ilə yoğrulmuş klassik poeziyada qəhrəmanlıq, ərənlilik ideyaları aşılansmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ozanlıq çox qədim şifahi ənənədə «Dədə Qorqud»dakı qəliblərdən – türk şeirinin səs, söz və ifadə təkrarlarına əsaslanan xüsusi formasından, yazılı ədəbiyyata keçəndən sonra isə heca vəznindən istifadə etmişlər. Onu da vurğulayaq ki, ozanlığın aşılıqla eyniləşdirilməsi, yaxud bir adın başqası ilə əvəzlənməsi ideyasının ilkin müəllifi V.V.Bartolddur. O yazır ki, ozan «bizim zamanımızda *aşiq* adı almış xalq şair-musiqiçisinin qədim adıdır... Ozan əlində qopuz xaqan (şah) qarşısında mərasimlərdə mifoloji hekayələr, gözəl, ahəngdar nəsrə tərtib olunmuş qəhrəmanlıq dastanları ifa edirdi» (18, 6).

V.V.Bartold oğuzlara tarixin müəyyən qısa aşırımında türkmən deyilməsinə söykənib «Dədə Qorqud»u türkmənlərin ədəbi abidəsi sayır, bir tərəfdən də eposun Qafqaz mühitindən kənarda mövcud ola bilməməsi hökmünü verir. Unudur ki, türkmənlərdə aşiq, ozan adından istifadə olunmayıb, söz-saz sənətkarına onlar «akın», yaxud «baxşı» deyiblər. Eləcə də son min ildə türkmənlərin Qafqazda yaşayıb uzun müddət ağılıq etmələri faktına rast gəlmirik. Əslində Azərbaycanın da köklü sakinlərini XII-XIV əsrlərdə oğuzlar, oğuz türkləri, türkmənlər və türklər deyərək qələmə verirdilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə, I cild, Bakı, 1994.
2. Bayat Füzuli. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz kağan» dastanı. – Bakı, 1993.
3. Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992.

4. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (Əziz Mirəhmədov tərtib etmişdir). – Bakı, 1988.
5. Əlizadə S., Zeynalov F. Tükənməz xəzinə.-Bax: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına yazılan ön söz.-Bakı, 1988.
6. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Mubariz Əlizadəninidir. – Bakı, 1981.
7. Oğuznamələr (ön söz müəllifləri K.Nərimanoğlu və F.Uğurludur) – Bakı, 1993.
8. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972.
9. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. – Bakı, 1983.
10. Sinorn D. Oğuz kağan dastanı üzərində bəzi mülahizələr. İstanbul Universiteti, Edebiyyat Fakultesi, Türk dili və edebiyatı Dergisi, cild IV, İstanbul, 1950.
11. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море. Ташкент, 1908
12. Березин И.А. История монголов. Сочинение Рашид-эд-дина. Введение о турецких и монгольских племенах. Персидский текст, с предисловием и примечаниями, СПб, 1961.
13. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951.
14. Дюма А. Кавказ (перевод с французского).-Тбилиси, 1988.
15. Гумилев Л.Н. Орды и племена у древних тюрков и уйгуров. Материалы по этнографии, выпуск I, Л., 1961.
16. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинения Абу-л-Гази хана Хивинского. М.-Л., 1958.
17. Короглы Х. О книге и ее создателях.-вступ. слово в кн. «Книга отца нашего Коркута». Б.,-1989.
18. Книга отца нашего Коркута., перевод с огузс. и вст. слово В.Бартолда, М.-Л., 1959.
19. Книга отца нашего Коркута. Огузский героический эпос. - Баку, 1989.
20. Полное собрание русских летописей, том II. - М., 1962.
21. Немет Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. – Журнал «Вопросы языкознания», 1963, № 6.
22. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951.
23. Толстов С.П. Из предистории Руси (пале этнографические этюды). Журнал «Советская этнография», 1947, № 6-7, с. 39-60; Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен. Журнал «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1934.
24. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. В кн. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961.
25. Bazin Notes Sur les mots “Oluz et turk” oriens vol. 1953, № 2.
26. Clauson G. The Case N I against the altaic theory “Central Asiatic journal”, V, II, Wiesbaden, 1959.
27. Ligeti. Die Herkunft des Volkstums kirgis K-CsA Bd I, 1925, № 5.
28. Marquart I. Über das Volkstum der komanen. Berlin, 1914.
29. Pelliot Paul. Sur la legende d'Oguz-khanen ecriture originaire, Toung PaO XXVII, 1930, № 4-5.
30. Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen völker Ural Altaische Jahrbuche, Band XXIV t. 1-2, Wiesbaden, 1952.

